

УДК [883 М + 820 (71)] - 091

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН Л.МОСЕНДЗА “ОСТАННІЙ ПРОРОК” КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРОБЛЕМ БЕЗМЕЖНОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА НАДІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Васьків М.С., к. філол. н., доцент

Запорізький державний університет

Ключовими питаннями дискусії 1990 року між корифеями західного літературознавства було питання про обмеженість чи принципову безмежність інтерпретації художнього твору, а також питання про те, що є визначальним для інтерпретації твору – власне текст цього твору чи прагнення і переконання читача та той контекст, в який читач “вписує” твір. Річард Рорті, прихильник прагматизму в літературознавстві, вважає, що читач перебуває у полоні власних проблем, а тому інтерпретує твір виключно у руслі цих проблем, не обмежуючи себе тими значеннями, які могли б іманентно міститися у тексті чи вкладатися у нього автором, цим самим стверджуючи, що, в принципі, інтерпретація художнього твору є безмежною і незалежною від тексту, який використовується тільки як побіжний і часто випадковий засіб. Джонатан Куллер виступає апологетом надінтерпретації, вважаючи вартими уваги й цікавими тільки крайнощі, як у житті, так і в науці, філософії, мистецтві, мистецтвознавстві, бо вони викликають здивування і зацікавлення, навіть якщо не дуже узгоджуються із текстом твору, тобто з інших позицій Дж.Куллер прийшов до висновків, які є дуже близькими до висновків Р.Рорті. Спираючись на синтез здобутків семіології, феноменології та рецептивної естетики, Умберто Еко приходиться до висновку, що шляхів інтерпретації літературного тексту може бути надзвичайно багато, бо кожен читач спирається на ті елементи тексту, які стають значимими лише для нього (тут він близький до Рорті й Куллера), але не безмежно багато, бо інтерпретація, яка суперечить тексту, є невдалою, чи надінтерпретацією, нав’язуванням тексту того, чого в ньому не закладено. Приблизно до таких же висновків приходиться структуралістська й постструктуралістська герменевтика. (Власне у такому ж руслі вирішив цю проблему на століття раніше О.О.Потебня, коли наголошував на множинності змісту слова й художнього образу та одновимірності й стабільності їх внутрішньої форми).

Такий підхід видається найбільш виправданим, але У.Еко не зупиняється на тому, чим же зумовлений вибір тієї чи іншої інтерпретації тексту, полишаючи це на суб’єктивну волю інтерпретатора. Попри це якраз філософія прагматизму, до якої так тяжіє Р.Рорті, може допомогти визначитися у цьому питанні. За основоположником прагматизму Джоном Дьюї, *“насправді обставини, в яких доводиться діяти людині, це завжди конкретні обставини, які ставлять перед ним певну конкретну мету, конкретне завдання, яке їй належить розв’язати”* [1, 53]. Тому велика роль відводиться конкретному досвіді дослідника і тим проблемам, що постають конкретно перед ним, його сім’єю, соціальним станом, нацією, державою, національною культурою, наукою, у тому числі гуманітарною, тощо. *“... ми повинні знати, що залежність мети від засобів така, що єдиний кінцевий результат є результатом, що досягається сьогодні, завтра, післязавтра, день за днем у безперервній спадковості років і поколінь. Тільки так ми зможемо бути ввєненими, що ми розглядаємо наші проблеми у всіх частковостях одна за одною, мірою їх виникнення – зі всіма ресурсами, що надає розум, який орудує у спільній дії”* [Цит. за:1, 63]. Тому *“не варто ставити перед собою якісь гранично загальні й ухильні теми, висувати абстрактні ідеали. Вони обов’язково перетворюються в якийсь тотальний абсолют...”* [1, 62].

На жаль, сьогодні часто доводиться спостерігати в нашому житті, як замість вирішення насущних проблем розв’язуються зовсім нам далекі чи й чужі питання. Західна цивілізація прагне нав’язати всьому світові свою систему цінностей, наукову методологію, проблеми свого суспільства, у тому числі й гуманітарні. Адекватною реакцією на таке тотальне нав’язування постають у літературознавстві так звані “постколоніальні” студії, які засвоюють надбання західного літературознавства, але спрямовують їх на специфічно національне прочитання і розуміння літератури (вульгарним спрощенням є спроби трактувати “постколоніальне” літературознавство лише як один із проявів націоналізму в науці).

Цікавий факт. М.Рябчук в одному з численних інтерв’ю пояснював свій відхід від літературознавства тим, що на Заході ця наука сягнула захмарних висот, а тому її засвоєння потребує занадто багато часу, щоб перебувати в авангарді світового літературознавства, тож хай цим займається наукова молодь. Дивним видається твердження, що західна літературознавча методологія обов’язково повинна стати методологією вітчизняних дослідників, але часто спостерігаємо випадки сліпого слідування такому

твердженню, що призводить до появи надінтерпретаційних досліджень чи просто досліджень заради підтвердження власного вміння застосовувати модні методи, концепції, термінологію тощо.

Так чи інакше текст висуває певні обмеження до інтерпретаційної парадигми. Одними з таких обмежувальних факторів є жанрові особливості твору. Часто канони жанру чи “жанрові сподівання” навіть спрямовують інтерпретацію в певне русло, визначають інтенційні особливості твору. Такі обмежувальні й цілеспрямовуючі жанрові особливості мають також твори історичних жанрів, історичні романи зокрема. Насамперед, це історіософський характер таких творів і їх спрямованість на сучасність, як авторську, так і читацьку.

Історіософія та вихід на сучасність передусім стосуються історії конкретної держави чи нації (хоча можуть мати й універсальний характер), тому вдумливий інтерпретатор історичного твору виявляється обмеженим також минулим і теперішнім станом цієї держави чи нації, що він постійно повинен мати на увазі. Найчастіше таку державу чи націю ми ідентифікуємо з національною чи державною приналежністю автора, найчастіше так самоідентифікується й автор, навіть якщо він звертається до “нерідної” історії.

Яскравим прикладом подібної ідентифікації й самоідентифікації може бути роман Леоніда Мосендза “Останній пророк”. Основою для сюжету роману стала біблійна історія життя Йоана Хрестителя, або Єгоханана, за фонетичною транскрипцією з івриту. Безперечно, твір Л.Мосендза може сприйматися читачем будь-якої нації і по-різному. Хтось буде вбачати у ньому белетризовану історію життя визначної постаті, хтось буде прагнути дошукатися глибинної істини за допомогою герменевтичної методології, хтось, можливо, цілком неординарно буде заповняти “лакуни” роману чи поєднувати його структурні елементи. Для українських читачів, крім цього усього, надзвичайно важливим об’єднуючим фактором, який одночасно буде обмежувальним для інтерпретаційних можливостей, є поєднання трьох історично-часових і просторових пластів: Юдея I ст. до народження Христа, Україна 30-40-их рр. XX ст. і сучасна Україна. Чим ширше коло знань і вмінь читача, чим ширший залучуваний контекст, тим, як це не парадоксально, ближчими, а не віддаленішими стають їх інтерпретації твору.

Для Леоніда Мосендза цей роман мав виключне значення. Насамперед поет-лірик і автор історичних новел, він в останні передсмертні роки звертається до розлогого епічного жанру, намагається зробити його синтетичним узагальненням власних роздумів останніх років про долю і майбутнє батьківщини, використавши попередні художні набутки в царині історичних жанрів. Тому роман “Останній пророк” вийшов за межі лише життєпису Єгоханана, даючи розлогу характеристику суспільно-історичної ситуації в Палестині I ст. до н. Х. Планувався великий за обсягом навіть як для роману твір на чотири частини, з яких, на жаль, до нас дійшли тільки перших три. Л.Мосендз детально проштудював історичні джерела про події тієї доби, прагнув якомога повніше і точніше відтворити їх, однак Ю.Герич [2, 447 – 455] вказує на окремі неточності, відхилення від історичного ходу подій, домисел і навіть свідому трансформацію подій, що у черговий раз доводить, наскільки важливим для митця було проведення аналогій між тогочасною Палестиною і сучасною йому Україною (хоча зводити інтерпретацію твору тільки до цих аналогій було б нерозумно). Тут яскраво виявляються розбіжності у підході до минулого історії як науки й історичних жанрів художньої літератури. *“Історикові ходить передовсім о вислідження правди, о сконстатування фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплощення певної ідеї в певних живих, типових особах... Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв’язку; повість історична має вартість тоді, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли вона сама жива й сучасна”* [3, 7].

Письменник дає широку характеристику позиції представників загарбника-Риму, правлячої верхівки Іудеї, різних політичних і соціальних угруповань Палестини: від підпільних терористів зелотів до проповідників покори. Тому в романі зустрічаємо декілька сюжетних ліній, які власне ними не є, бо складаються з окремих епізодів, ніби вихоплених зсередини. Далася взнаки й новелістична творчість Л.Мосендза. “Останній пророк” – це не “Вершники” Ю.Яновського чи “Тронка” О.Гончара, але значна частина цього твору побудована за принципами роману в новелах. Так, окремими новелами-замальовками є розділи про життя римських воїнів, прокураторів тощо. Тільки один раз перед нами постає прокуратор Вар у його суперечці з майбутнім прокуратором Квіріном, який під пером Мосендза постає всупереч історичним фактам Варовим заступником. Ця суперечка висвітлює два погляди римських завойовників на характер стосунків із пригнобленою Палестиною. Вар є прихильником грубого насильства, підкорення всіх без винятку за правом сильного. Квірін значно хитріший і далекоглядніший, він пропонує дати юдеям видимість формальної автономії з тим, щоб керувати ними руками їхньої ж верхівки й одночасно не перегинати палицю, щоб не викликати будь-яких небезпечних заворушень. Після цього ці два персонажі стають авторові “непотрібними”, пізніше він тільки епізодично ще згадає Квіріна, а про Вара мова не йде взагалі.

Часто, правда, такі новели отримують продовження, але знову у формі окремої новели, дуже слабо пов’язаної сюжетно з попередніми розділами роману. В першій частині роману яскравими образчиками

сильних, грубих і бідних легіонерів-пняків є постаті Альтуса і Нігіла. Саме вони репрезентують ставлення рядового римлянина до підкореного народу, його матеріальних і духовно-релігійних потреб, а ставлення це повністю байдуже, римляни не можуть бодай трохи піднятися над імперською зверхністю й відчуттям своєї виключної переваги в усіх сферах життя. Одночасно у цьому розділі устами зденационалізованого і здекласованого Скриба описується вибухонебезпечна ситуація, яка знаходить вираз у готовності юдеїв збройно пришвидшити прихід давно очікуваного Месії. Здавалося б, на цьому функції цих персонажів вичерпані. Але раптом автор знову повертається до них у другій частині роману, коли описується випава римського підрозділу для захоплення особливо небезпечного зелотського провідника. Альтус покінчує життя самогубством через каліцтво, завдане йому зелотами. Те ж робить на очах своїх товаришів Нігіл через те, що з його вини втік в'язень. Ці два самогубства, однак, не є виразом слабкості римлян, навпаки, стають свідченнями їхньої військової звитяги, честі й хоробрості. Таким самим прикладом можуть слугувати епізоди, пов'язані з первосвященником Гананом, Каяфою, зелотом Іродіоном, калікою, колишнім юдейським повстанцем проти римлян Пасхуром тощо. Підсумовуючи, можемо сказати, що для появи на сторінках роману того чи іншого персонажа не обов'язково, щоб його доля перетиналася з долею Єгоханана чи мала на неї якийсь безпосередній вплив.

З метою панорамного відтворення не так біблійно-історичних подій, скільки настроїв, переконань різних верств гнобленої нації, автор детально змальовує життя рідного для пророка Гебруну, переповідає історію життя батьків Єгоханана, особливо Захарія, батькового друга і вчителя Давида. Власне у першій частині роману, яка має і відповідну назву "Батьки", Єгоханана ще немає. Як дійова особа він постає перед нами лише у другій частині роману, перша ж частина перед нами витворює ілюзію повного нашого занурення в епоху. Образи Захарія, Давида, митаря Закхія відтворюють метаморфози національної залежності, рабства на рівні індивідуальної екзистенції. Виявляється, рабство є пекучим лише на початковій стадії, з часом людина зживається з ним, особливо, якщо її не дуже гноблять і якщо вона займає певне високе становище серед гноблених, становище кращого серед гірших. Становище священника цілком задовільняло Захарія, і він притримувався переконань, висловлених в улюбленій приповідці Закхія: *"Ані сам у себе царя не лай, ані в затишку дому свого не ганьби міцнішого! Бо птах небесний донести може голос твій, а тес, що має крила, – домчати слова твої!.."* [4, 33]. Тільки коли Захарій зазнає особистої наруги, він готовий до кінця відстоювати свою власну честь і глибоко замислюється над долею власного народу. І тільки тоді він відчуває ганебність своєї попередньої поведінки і тисяч таких, як він: *"Що нарід?! Нічого йому до того! От як перед лицем Господнім стану я, вкритий ганьбою?!"* [4, 33]. Тільки на схилі років приходить і до Закхія усвідомлення нікчемності й непотрібності свого ганебного в очах співвітчизників митарства, за яке немає жодної дяки з боку завойовників та "своїх" первосвящеників. Приходить глибинне філософське розуміння того, що основною причиною національної залежності є відсутність єдності, прагнення переживати власні болі, нехтуючи болями інших.

Показовим для "Останнього пророка" є те, що твір має біблійну основу, але автор зосереджує основну увагу не на релігійній проблематиці і не на белетризації біблійної історії, а на проблемах міжнаціональних взаємин між завойовниками і завойованими. Тому основна увага у другій і третій частинах зосереджена саме на формуванні національної самосвідомості Єгоханана та морально-етичних норм. І знову серед багатьох питань максималістської юності найважливішими стають питання римсько-юдейських взаємин, власної байдужості юдеїв до свого упослідженого становища, що пов'язується з поступовим занепадом духовних запитів і заміною їх запитам матеріально-побутовими, часто дріб'язковими. Протест, прагнення зберегти власну гідність виявляють одиниці. Формою пасивного протистояння є позиція Давида, який повністю відходить від будь-якої суспільної діяльності, у тому числі від будь-якого співробітництва з римлянами чи їх службовцями з юдеїв. Правда, цей протест не знаходить жодного прямого вияву і не завдає якоїсь видимої шкоди владі римлян, але свої протестні настрої Давид передає іншим, таким, як Єгоханан. Усе більше уяву Єгоханана тривожать згадки про зелотів, мужніх підпільників, що продовжують постійну збройну боротьбу з завойовниками й особливо їх посіпаками з юдеїв, і саме до них підштовхує юного пророка Давид. Як наслідок, ризикуючи життям, Єгоханан рятує від полону й загибелі Іродіона. Ще до того, як хлопець потрапляє в Єрусалим, зелоти уявляються йому найромантичнішими і найзавзятішими патріотами.

Безперечно, третя частина роману "Останній пророк" поєднала у собі узагальнення власне українського досвіду автора з висновками про універсальну природу людини й людського суспільства загалом. Єгоханан почергово "випробовує на міцність", порядність і справедливість саддукеїв, фарисеїв та зелотів, цих споконвічних "правих олігархів", "лівих демагогів" та екстремістів, які можуть бути і лівими, і правими.

Саддукеї є фінансово-політичною верхівкою юдейської спільноти. Для збереження свого панівного становища вони готові йти на будь-які угоди з римлянами, завжди перебуваючи, відповідно, на поверхні, хоча перші можуть стати третіми, а другі – першими, як це відбувається з Єліазаром, Гананом чи Каяфою. Єгоханана спочатку приваблює вчення саддукея Йосифа про усвідомлений вибір життєвих позицій і про відповідальність за цей вибір, який повинен узгоджуватися з релігійними постулатами, а

значить, на думку Єгоханана, з ідеями національної окремішності й незалежності. Та юнак гірко помилився. Насправді вчення Йосифа утверджувало право сильного й багатого вибирати те, що йому найвигідніше. Тому юні саддукеї – послідовники цього вчення – доводять відносність і нестабільність будь-яких цінностей, тому про народ і націю варто вести мову лише тоді, коли це вигідно, а кінцевою метою повинно стати власне задоволення.

Про чистоту закону й захист народу чи не найбільше розводяться фарисеї. Багатством і впливом вони поступаються саддукеям, тому не можуть розраховувати на прихильність римлян. Відповідно фарисеї проголошують свою опозиційність щодо саддукеїв, небажання угодовства з римлянами, шукають підтримки у народних мас. Та коли справа доходить до розподілу прибутків, коли ставиться питання про те, щоб пожертвувати своїм матеріальним благополуччям, то опозиційність фарисеїв моментально випаровується, вони зразу приймають позицію саддукеїв (коли постало питання про зменшення доходів Єрусалимського храму і необхідність якимось чином їх компенсувати) і зраджують той народ, який так ревно “захищали” раніше. Не є для фарисеїв, як і для саддукеїв, чужими й тілесні насолоди, тільки вони їх якнайстаранніше приховують від стороннього ока. Тому розчаровується Єгоханан і в праведному Гарімові та його помічникові Емерові. Не є виходом для майбутнього пророка і зречення від суєтного світу та спокійне життя в гармонії з природою і нібито з Богом, до чого прагнув навернути Єгоханан Озій.

Закономірним видається прихід юнака до зелотів, які своєю метою ставили збройний спротив римлянам і їх посібникам, жертвуючи своїм добробутом, сім’єю, почуттями, а часто і життям. Враховуючи життєвий досвід автора й реалії 30-40-их рр., можна було б вважати, що шукання Єгоханана завершилися. Та, поперше, це ніяк не узгоджувалося б із Біблією як першоджерелом, а по-друге, саме на момент написання “Останнього пророка” Л.Мосендз переживає ідейну кризу у ставленні до збройних формувань українського підпілля, що знаходить свій вираз у романі. Ставлення це суперечливе. Ще залишається романтика спогадів власного бойового шляху в військах УНР, молодих воїнів УПА він порівнює з “Горевими воїнами” [5, ХХХІІ], але наростає невдоволення керівництвом збройного підпілля і відчуття безперспективності боротьби заради боротьби. В одному з листів письменник пише: *“Не злися на мене за моє гостроязиччя, але моє розчарування безмежне й головно в моральних якостях, бо політичні – їх творить лише язик, а коли люди живуть з революції, то що ж їм робити, як не язика вправляти”* [5, ХХХ]. І ще одна цитата з листа Л.Мосендза за березень 1947 року: *“Над нашим націоналізмом нависла одна загальна велика хіба: неуцтво й зарозумілість... Я з жалем бачу, що від людей хочуть не знання й праці, але послуху й підлизування. На це я не здібен, я звик до співпраці й товариського порозуміння, а не до задирання носа й експлуатації для персональних цілей”* [5, ХХХІ]. Тому закономірним видається попитку безтямне захоплення і згодом гірко розчарування Єгоханана діяльністю зелотів. Рядові зелоти повинні виконувати функцію покірних виконавців, без розуміння мети й доцільності того чи іншого терористичного акту. Зелотський ватажок Іродіон, життя якому колись порятував Єгоханан, попри позірне самозречення заради боротьби поступово стає деспотом, який потихеньку накопичує чималий капітал на зразок брехливо-святенницького Беназара.

Майбутній пророк, пройшовши “манівцями”, заходить у, здавалося б, глухий кут. Ситуація, характерна для найкращих представників будь-якого під’яремного народу і, насамперед, для українців 40-их років ХХ ст. Про ренегатство українських провідних верств від ХІУ ст. до Мосендзової сучасності вже писано-переписано. Узагальнену характеристику цій верхівці дали праці В.Липинського і Д.Донцова, стосовно неї ні у Л.Мосендза, ні у його сучасників не було жодних ілюзорних надій. Не було у письменника таких ілюзій і стосовно лівих фразерів, котрі через облудну демагогію про справедливість і рівність прагнули дорватися до влади й бажали тих самих благ і привілеїв, які мала фінансово-політична верхівка. Це єднало фарисеїв і саддукеїв, це ж єднало магнатів і люмпен-проповідників 10-40-их рр. ХХ ст., це ж єднає сьогоднішню олігархію з лівим політичним спектром. Як бачимо, широка панорамність показу життя Палестини, фрагменти багатьох сюжетних ліній, головні і другорядні персонажі у романі Л.Мосендза стають синтезуючим мостом між біблійним минулим і письменниковою сучасністю, при чому митець чи не більшої ваги надає проблемам націє-державним порівняно з проблемами релігійними. Типологія ж романних колізій і сучасного стану української нації вказує на історіософську прозорливість автора, яка дає підстави вести мову про універсальний їх характер не лише для українців, а й для будь-якого колоніального чи постколоніального народу.

Важливим мотивом роману “Останній пророк” є також мотив становлення особистості. Єгоханан постає продовжувачем релігійних традицій і батьківських заповідей, але він не йде за ними сліпо, а прагне самостійно дійти до вироблення власної життєвої позиції на основі цих традицій. І знову ми бачимо, що формується не просто ще один священик з Абієвої черги, яким був його батько, але палкий патріот свого богообраного, як він вважає, народу.

Можна виділити цілий ряд інших мотивів і тем, які читач за бажанням буде розглядати як основні чи другорядні. При бажанні читач може зосередитися на сприйнятті роману як, насамперед, естетичного явища. Але для українського читача найраціональнішим, найпрагматичнішим буде прочитання

“Останнього пророка” крізь призму національної історії і Біблії, з узагальненням через світову історію. До цього нас спонукає жанр твору – історичний роман – та автор цього твору, який прагнув повідомити щось важливе для своїх читачів, указати шлях до виходу з кризи для трагічної людини бездержавної епохи, настільки прагнув, що, завжди вимогливий до мовної досконалості, припускався стилістичних огріхів у романі (“*могутня завіса звисала...*” [4, 55] тощо). Такий вихід митець убачав не у служінні абстрактній ідеї, не в підкоренні особистостей заради незрозумілої мети загалом, а насправді того, хто прикривається загальною, а в визволенні і возвеличенні кожної і неповторної Людини, що знаходило своє обґрунтування в Новому Заповіті. Л.Мосендз пішов далі свого вчителя Д.Донцова, про що веде мову у листах: “*Ви говорите про недоговореність Донцова. Маєте рацію. Мабуть, у моєму романі знайдете відповідь. Бо мірилом речей є людина й завжди буде людина. І ніколи не можна буде добробуту людства досягнути злочинними засобами. Ціль ніколи не освячує засобів, і коли наші (оналісти) про це забудуть – буде з ними великий капут... Любов до України велика річ, але треба ще собі усвідомлювати, навіщо нам тая Україна потрібна. Бо якщо ми в ній запровадимо своє НКШД, як вже смакують фітільовицики, то чи варто мати Україну?*” [5, XXXI].

Ці слова Л.Мосендза є чи не найкращим ключем до розкодування його роману, вони були надзвичайно актуальними у 40-і роки, мабуть, ще актуальнішими стали сьогодні. На жаль, своєї “відповіді”-роману письменникові так і не вдалося завершити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зотов А., Мельвиль Ю. Западная философия XX века. – М.: Проспект, 1998.-432с.
2. Герич Ю. Пояснення до твору Л.Мосендза “Останній пророк”// Мосендз Л. Останній пророк. – Торонто, 1960.- С. 447-455.
3. Франко І. Передмова до повісті “Захар Беркут”// Франко І. Зібрання творів: В 50 т. – Т.16. – К.:Наукова думка, 1978.-С.7-8.
4. Мосендз Л. Останній пророк. – Торонто, 1960.-456 с.
5. Кравців Б. Леонід Мосендз і його “Останній пророк”// Мосендз Л. Останній пророк. – Торонто, 1960.-С. V-XXX.